

İNGİLİZ VE AMERİKAN MİSYONERLERİNİN ERMENİ SORUNUNUN ORTAYA ÇIKIŞINDAKİ ROLÜ (1810-1878)

(ROLE OF ENGLISH AND AMERICAN MISSIONARIES
IN THE EMERGENCE OF THE ARMENIAN QUESTION)

Yrd. Doç. Dr. Mehmet Sait DİLEK

Uluslararası İlişkiler Bölümü
Atatürk Üniversitesi

E-posta: mehmetisaitdilek@gmail.com

Öz: XIX. yüzyılın başlarından itibaren İngiliz ve Amerikan misyoner örgütleri Protestanlığı yaymak amacıyla Osmanlı Devleti'nde faaliyetlere başlamışlardır. Bu yapı içinde özellikle Boston'da kurulan ABCFM, Osmanlı topraklarında hem katılım ve hem de yaygınlık açısından en kayda değer çalışmaları gerçekleştirmekteydi. Tanzimat ve Islahat Fermanlarının ilanı ile birlikte misyonerlerin çalışma şartları daha elverişli hale gelmişse de Şark Kiliselerinin tavrı, Protestan misyoner örgütlerini yeterince rahatsız etmişti. Bu kapsamda Amerikan misyonerleri yaşadıkları sorunların çözülmesi amacıyla İngiliz Hükümeti'nden yardım talebinde bulunmuşlardı. İngiltere, kendi menfaatleri doğrultusunda bu isteğe olumlu cevap verdiğinden Protestan teşkilatlarının lehine gelişen bir süreç yaşanmaya başlamıştı. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Amerika Birleşik Devletleri de misyonerlik çalışmalarını daha yakından takip etme gereği duymuştu. Öyle ki ABD Dışişleri Bakanlığı, gambot diplomasisi metodunu benimseyerek Amerikan misyonerlerini koruması altına aldığını iyice hissettirdi. Bu durum birbiriyle iç içe geçmiş ve menfaat birliktelikleri olan misyoner-azınlık ilişkisini giderek somutlaştırdığı gibi Ermeni olaylarının uluslararası bir sorun haline dönüşmesini de kolaylaştırmıştı. Bu makalede Protestan misyoner teşkilatlarının kuruluş ve gelişim süreçleri hakkında bilgi verilerek İngiliz ve Amerikan dış politika aktörlerinin bu konudaki tavırları değerlendirilmeye tabi tutulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Misyoner, Protestan, Ermeni Sorunu, Hristiyan, Osmanlı Devleti.

Abstract: As from the early XIX century, English and American missionary organizations started their activities in the Ottoman Empire in order to spread the Protestantism. Especially the ABCFM that was established within this structure in Boston was performing the most remarkable works on the Ottoman territories, in terms of both participation and extensity.

Even though the working conditions of missionaries became more convenient together with the declarations of the Rescript of Gulhane and Rescript of Reform, the attitude of Eastern Churches disturbed the Protestant missionary organizations. In this context, American missionaries requested help from the English Government for the solution of their problems. Since England responded positively to this request in line with their own benefits, a process that developed in favor of Protestant organizations started to be experienced. In the late XIX. century, United States of America also needed to follow the missionary activities more closely. Such that the US Department of State adopted the method of gunboat diplomacy, and apparently took the American missionaries under preservation. This condition not only embodied gradually the missionary-minority relation that was intertwined and had an interest association, but also enabled the Armenian incidents to become an international problem. Giving information about the foundation and development processes of Protestant missionary organizations, this study will assess the attitudes of English and American foreign policy actors towards this subject.

Keywords: *Missionary, Protestant, Armenian Question, Christian, Ottoman Empire.*

Giriş

İngiltere, Sanayi Devrimi ile birlikte siyasî, askerî ve ekonomik açılardan başat bir güç olma yolunda hızla ilerledi. London Missionary Society (1795), Church Missionary Society (1799) ve British and Foreign Bible Society (1804) gibi İngiliz misyoner teşkilatlarının¹ ardı sıra kurulması İngiliz dış politika aktörlerinin elinin daha da güçlenmesine sebep oldu. İngiliz örgütlerine kısa sürede Amerikalı benzerleri de eklenmiş olup akabinde Protestan misyoner örgütleri; diplomatlar ve ticaret filolarının Doğu'ya, Batı'ya ya da Okyanusya'ya doğru yönelen rotasını bu defa 'Tanrı aşkına' olmak üzere, aynen izlemeye başlamışlardı.²

1 Diğer İngiliz misyoner teşkilatlarının isimleri: "Brethren's Society for the Furtherance of the Gospel Among the Heathen (daha sonra Trust Society for the Furtherance of the Gospel), Council for World Mission (daha sonra London Church Missionary Society, Congregational Council for World Mission), St George Training Home, British Syrian Mission, Church of Scotland Jewish Mission, Scotlich Galilie Mission of the Use end Free Church of England, London Society of Prompting Chiristianity among the Jews, Jerusalem at the East Mission, London Religios Tract's Society, Jerusalem Christ, Union Mission to the Jews, Anglo American Medical Mission, the Friends Foreign Mission Association, Free Church Scotland Society, Irish Presbyterian Mission, the Edinburg Medical Missionary Society, Provacotor Mission, Archbishop of Canterbury's Assyrian Mission, The Baptist Missionary Society, The Christian Alliance, Smyrna Rest, Society for the Promotion of Female Education in the East, Society for the Relief Jews". Bkz. Mithat AYDIN, "Amerikan Protestan Misyonerlerinin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Osmanlı-Amerikan İlişkilerine Etkisi", *OTAM*, Sayı:19, s.80-81.

2 Esra Danacıoğlu TAMUR, "Karşılaştırmalı Bir Perspektiften 19.Yüzyılda Çin ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Protestan Misyoner Faaliyetleri", *CTAD*, V/12, (2006/Bahar), s.4.

İngiliz ve Amerikan misyonerleri, Protestanlığın Osmanlı topraklarında da yayılması için faaliyette bulunma gereği duymuşlardı. Öyle ki 7 Mart 1804 yılında İngiltere’de “British and Foreign Bible Society” adıyla kurulan misyoner teşkilat, Osmanlı vatandaşlarını din farkı gözetmeden Protestanlaştırmayı amaç edinmişti. Ancak daha sonra hedef kitle olarak gayrimüslimler üzerine odaklanılmış ve akabinde ziyaretler yoluyla halka İncil dağıtılmıştı.³ Amerikan misyonerlerinin bir kısmı ise 5 Eylül 1810’da yaptıkları toplantıda American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) adıyla teşkilatlanıp aynı amaç doğrultusunda harekete geçmeye karar vermişlerdi.⁴

İngiliz misyoner örgütleri araştırma gezileri ve çeviri faaliyetleriyle çalışmalarına başlarken Amerikan kaynaklı örgütler de kısa süre içerisinde benzer çalışmalar gerçekleştirme imkanı bulmuşlardı. İrili ufaklı çok sayıda İngiliz ve Amerikan örgütü⁵ içinde, özellikle Boston’da kurulan ABCFM, Osmanlı topraklarında hem katılım ve hem de yaygınlık açısından en kayda değer faaliyetleri gerçekleştirmeyi başarmıştı.⁶

ABCFM, sadece Osmanlı topraklarına ilgi duymayıp geniş bir alanda örgütlenmeye karar vermişti. Öyle ki ABCFM’nin yazışmaları Afrika (1834-1919), Amerika Kıtası ve Pasifik Adaları (1811-1919), Hindistan (1812-1919), Japonya (1827-1919), Çin (1827-1919), Güneydoğu Asya (Siam, Singapur, Patagonya) (1827-1919), Yakındoğu (Ermenilere, Yahudilere, Nasturilere ve Suriye bölgesine yönelik misyonlar) ve akabinde Batı Türkiye, Doğu Türkiye, Merkezi Türkiye, Suriye ve Avrupa Türkiye’si Misyonları (1817-1919) başlıkları altında listelenmişti.⁷

3 William CANTON, *A History of the British and Foreign Bible Society (1904)*, I, London, 1904, s.1; 18; *Reports of the British and Foreign Bible Society, With Extracts of Correspondence*, Volume:IV, (1816-1817), London, 1819, s.132-135.

4 William STRONG, *The Story of the American Board An Account of the First Hundred Years of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, Boston-NewYork-Chicago, 1910, s.4-9.

5 25 Mart 1885’te İstanbul’a Ortaelçi olarak tayin edilip 1886’da görevi sona eren Samuel S. Cox’un kitabında; Amerikan misyoner örgütleri ve faaliyetleri ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. Samuel S. Cox, o dönemde misyonerlik ve eğitim alanında faaliyet yapan Amerikan kuruluşların listesini başlıklar halinde vermiştir:”1-The American Board of Missions (Boston), Şuriye haricinde Doğu-Merkez-Batı ve Avrupa misyonu ile faaliyette bulunuyordu. 2-The Presbyterian Board of Foreign Missions (New York), Suriye bölgesinde faaller. 3-The United Presbyterian Mission Board (New York), Mısır bölgesinde faaller. 4-The Board of Missions of the Methodist Episcopal Church (New York), güney bölgesi hariç Balkanlarda faaller 5-The Foreign Mission Board of the Reformed Presbyterian Church (New York), Kuzey Suriye’de faaller 6-The American Bible Society (New York), Osmanlı topraklarında dini kitap dağıtımı konusunda faaller 7-The Trustees of the Constantinople Bible House (New York), İstanbul’da misyonerler tarafından kullanılan binaların kontrolü ile ilgilenmektedirler. 8-The Trustees of the Syrian Protestant College of Beyrout (New York), 9- The Trustees of the Robert College at Constantinople (New York), 10-The Baptist Publication Society (New York), İstanbul’da misyonerlik çalışmalarına destek veriyorlar. 11-The Church of the Disciples, İstanbul’da misyonerlik çalışmalarına destek veriyorlar. Samuel COX, *Diversions of a Diplomat in Turkey*, New York, 1887, s.295-296.

6 Tamur, “Karşılaştırmalı Bir Perspektiften”, *CTAD*, s.6.

7 ABCFM’nin resmi kayıtlarını içeren mikrofilm reellerinin kataloğunda, özet bir sınıflandırma mevcuttur. Bkz. *Papers of the American Board of Commissioners For Foreign Missions Author Index*, (Basım yeri ve tarihi yok), s.1-63.

Osmanlı coğrafyasının Hristiyan inancının olduğu “Kutsal Toprakları” barındırması nedeniyle misyonerler için özel bir önem taşıdığına işaret ederek imparatorlukta misyonların kuruluş ve gelişim nedenlerini özetlemeye başlayabiliriz. İkinci olarak, Osmanlı topraklarından söz eden erken dönem Protestan literatürü; imparatorluğun Müslümanlar, Doğu Kiliseleri/Hıristiyanları ve Yahudilerden oluşan kozmopolit nüfus haritasının faaliyetler açısından taşıdığı potansiyele işaret etmektedir. Üçüncü olarak, Asya Kıta’sında manevi bir karanlık yaşandığı iddiasıyla Doğu Kiliselerinin yetersizliği savunulmuş ve misyonerler çözüm olarak teşkilatlanma gereği duymuştu. Dördüncü olarak, Osmanlı devlet yapısının giderek artan oranda büyük güçlerin müdahalelerine açık hale gelmesi nedeniyle içine düştüğü zaafiyet-kırılganlık kayda değer diğer bir etkendi. Beşinci olarak, hem İngiltere hem de Amerika Birleşik Devletleri’nde XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı topraklarına yönelik bir hareketlilik gözlenmişti. İngiltere açısından Napolyon’un yenilgisi ve Viyana Kongre’si ile ulusal sınırlarına hapsedilen Fransa’nın Doğu Akdeniz’de bıraktığı boşluğu hızla doldurmak birincil hedefti. ABD açısından ise Osmanlı Devleti, Amerikan malları için fırsatlar vaat eden az sayıdaki pazardan biriydi. Büyük güçler, Osmanlı topraklarının jeopolitik konumu, stratejik mevkiileri ve yeraltı/yerüstü zenginliklerini fark ettikçe her alanda varlıklarını hissettirme gereği duymuşlardı.⁸ Altıncı olarak, Osmanlı Devleti, Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla gayrimüslimlere geniş haklar tanımıştı. Ancak, misyoner teşkilatları, bu adımlara rağmen şartlar olgunlaştığında gayrimüslimlerin mevcut yönetimden uzaklaşıp kendi kaderini çizmesinden yanaydı. Bu sebeple misyonerler, en ücra köşelere kadar teşkilatlanma gereği duymuşlardı.⁹

Son olarak ise Afrika’yı sömürgeleştiren Avrupa Devletleri’nin ele geçirdiği topraklarda yaşayan halklardan bir bölümüne kendi dillerini, kültürlerini ve hayat tarzlarını empoze ederek, geriye kalan çoğunluğa karşı bir koz kullanma ve ülkeyi daha verimli bir biçimde sömürebilmelerinde kendilerine yardımcı olacak bir işbirlikçi sınıf oluşturmaları gibi, Amerikan misyonerleri de, ister bilerek ister bilmeyerek olsun gayrimüslim unsurlara özellikle Protestanlığa geçmelerini sağlayabildiği kişilere okul, hastane, matbaa ve yetimhane gibi faydalı kurumlarla hizmet ederek ABD’ye sempati duyan bir kitle oluşturmak istemişlerdi. ABD, ilerleyen yıllarda siyasî ilişkilerini düzenlerken Amerikan çıkarları adı verilen sepetin içine askerî, siyasî, kültürel,

8 TAMUR, “Karşılaştırmalı Bir Perspektiften”, *CTAD*, s.5-6; Albert Howe LYBYER, “America’s Missionary Record in Turkey”, *Current History*, 19/5 (1924:Feb), s.802; Edwin Munsell BLISS, *Turkey and the Armenian Atrocities*, Edgewood Publishing Company, 1896, s.302-303; Hans-Lukas KIESER, *İskalanmış Barış Doğu Vilayetleri’nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, (Çev. Atilla DİRİM), İstanbul, 2005, s.74.

9 Uygur KOCABAŞOĞLU, “XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa Topraklarında Amerikan Misyoner Faaliyetleri”, *Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (31 Ekim-3 Kasım 1989)*, Ankara, 1994, s.539-540; Bulgaristan’ın bağımsızlığını kazanmasında Amerikan misyonerlerinin yaptığı katkılar hakkında akademik bir çalışma için Bkz. Ömer TURAN, “Amerikan Protestan Misyonerlerinin Bulgar Milliyetçiliğine Katkıları”, *XII. Türk Tarih Kongresi*, III, Ankara, 1999, s.1097-1109.

ticarî ve insancıl (philanthropic) her türlü ilişkiyi koyabilme imkanı da bulmuştu. Yakındoğu’da giderek güçlenen Amerikan misyonerleri ve kurumları ABD’nin insancıl ve maddi gücünü göstermeye başladığı gibi Amerikan çıkarlarının Osmanlı Devleti’nde sürekli olarak korunmasını da zaruri hale getirmekteydi.¹⁰

1-ABCFM’nin Osmanlı Devleti’ne Gönderdiği İlk Misyonlar ve Faaliyetleri

ABCFM Üst Yönetimi, Osmanlı Devleti gibi yeni girilen bir alanın derinlemesine incelenmesi amacıyla ilkin Pliny Fisk ve Levi Parsons adlı misyonerlerden oluşan dini bir misyonu 1818 yılında Kudüs’e göndermeye karar verdi. Her ne kadar misyon, Yahudiler için gönderilmişse de, kendilerine verilen talimatta; çalışmalarının daha geniş bir kesime yönelik olması başka ifadeyle, “Osmanlı Devleti’ndeki tüm insanlara hangi dinden olursa olsun ne yapılabilir ve nasıl yapılabilir?” sorusuna cevap aramaları istendi.¹¹

Pliny Fisk ve Levi Parsons, 3 Kasım 1819’da Sally Ann adlı gemi ile Boston’dan ayrılarak 15 Ocak 1820’de İzmir’e ulaştılar.¹² Levi Parsons, “Günah İmparatorluğu” diye nitelendirdiği Osmanlı Devleti’nin tamamen yıkılmasına yönelik kalbinde büyük bir arzu olduğunu 1820 Şubat tarihli bir yazısında açıkça ifade etmekten çekinmemişti.¹³

Yakındoğu’da giderek güçlenen Amerikan misyonerleri ve kurumları ABD’nin insancıl ve maddi gücünü göstermeye başladığı gibi Amerikan çıkarlarının Osmanlı Devleti’nde sürekli olarak korunmasını da zaruri hale getirmekteydi.

İzmir’e ayak basar basmaz Rumlarla ilgilenmeye başlayan Amerikan misyonerleri, dil sıkıntısı çektiklerinden yaklaşık altı ay Sakız Adası’nda Rumlarla beraber yaşayarak Rumca öğrenmeye çalışmışlardı. Aynı zamanda dini içerikli yayınları halka dağıtarak propaganda yapmaktan da geri kalmamışlardı.

10 Çağrı ERHAN, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, Ankara, 2001, s.83-84; İlber ORTAYLI, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler”, *Amme İdaresi Dergisi*, 14/3 (Eylül 1981) Ayrı Basım, Ankara, 1982, s.87-88; Uygur KOCABAŞOĞLU, *Anadolu’daki Amerika*, Ankara, 2000, s.12.

11 A.L. TIBAWI, *American Interests In Syria 1800-1901 A Study of Educational, Literary and Religious Work*, Oxford, 1966, s.12-16; STRONG, *The Story of the American Board*, s.80; “ABCFM Üst Yönetimi’nin verdiği talimattan anlaşılacağı gibi; misyonerler, ilk zamanlarda Osmanlı Devleti’ndeki tüm insanları Protestanlaştırma hedefi ile ortaya çıkmaktaydı. Görevlerine, “insanlar için ne ve nasıl yapılabilir?” sorusunu yönelmesinin temelinde madalyonun arka yüzü tabiri gibi “kimden, nasıl yararlanabilir?” sorusuna da cevap aranmasının yattığı Amerikan misyonerlerinin ileride yapacağı çalışmalarla ortaya çıktı.” Bkz. ERHAN, *Türk-Amerikan*, s.86.

12 Osmanlı Devleti’ne gelen ilk Amerikan misyonerlerin geliş ve gidiş tarihleri hakkında bilgi veren liste için Bkz. Ek I-V ve Rufus ANDERSON, *History of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions of the Oriental Churches*, II, Boston, 1872, s.489-499; LYBYER, “America’s Missionary Record in Turkey”, *Current History*, s.802; TIBAWI, *American Interests In Syria 1800-1901*, s.16-18.

13 Joseph GRABILL, *Protestant Diplomacy and the Near East*, Minneapolis, 1971, s.6.

Asıl hedef Kudüs olduğundan bu yere gitme görevi Levi Parsons'a verildi. 5 Aralık 1820'de Yunan gemisiyle yola çıkan Levi Parsons, 17 Şubat 1821'de Kudüs'e vardı. Çeşitli dini grupları ziyaret edip İncil dağıtan Parsons, olası zorluklara rağmen burada bir misyonun kurulması gerektiği düşüncesindeydi. İzmir'e hasta dönen Levi Parsons, Ocak 1822'te bu kez Pliny Fisk ile birlikte deniz yoluyla İskenderiye'ye gitmiş olup 10 Şubat 1822'de ise rahatsızlanarak hayatını kaybetmişti.¹⁴

Pliny Fisk, Nisan 1822'de bu kez Daniel Temple adlı bir başka misyonerle birlikte Malta'da matbaa kurarak; İncil ve diğer dini yayınları halkın konuştuğu dilden yayınlamak için girişimlere başlamıştı. 1822-1832 yılları arasındaki on yıllık çalışma neticesinde Modern Grekçe, İtalyanca, Ermeni harfli Türkçe ve Arapça olarak 21.000.000 sayfadan fazla metin basılmıştı.¹⁵

Pliny Fisk, matbaadaki çalışmalarına devam ederken kendisiyle birlikte çalışmak ve yardımcı olmak üzere Amherst Koleji'nden Jonas King adlı bilim adamı 2 Kasım 1822'de yanına gelmişti. Adı geçen ikili, Ocak 1823'ten itibaren Beyrut, Şam, Yafa ve Kudüs'ü ziyaret ederek adı geçen yerlerde yaşayan Türkler, Araplar, Rumlar ve Ermeniler hakkında bilgi toplamışlardı. Elde ettikleri bilgiler neticesinde; ilk misyonun Beyrut'ta açılmasını tavsiye etme gereği duymuşlardı.¹⁶ Bu kapsamda Eylül 1822'de ABCFM'nin yıllık genel kurulunda William Goodell adlı misyoner Suriye misyonu için görevlendirilmiş olup 16 Kasım 1823 günü Beyrut'a ulaşmıştı.¹⁷

Türkçe, Arapça ve Ermenice öğrenmeye çalışan William Goodell'e iki Ermeni din adamı yardımcı olmuştu. Ermeni kilisesinde görevli bu kişilere daha sonra misyonerler tarafından Carabet ve Wortabet adı verildi. Bu iki Ermeni kökenli din adamının Amerikan misyonerlerine dil öğretirken ve çeviri yaparken Protestanlığı kabul etmeleri ve akabinde Ermeni Kilisesi'nden ayrılmaları, ABCFM'nin özellikle Ermenilere ilgi göstermesine sebep oldu.¹⁸

William Goodell ve Isaac Bird'in çalışmaları neticesinde Osmanlı Devleti'ndeki ilk Protestan Amerikan misyoner okulu, 28 Temmuz 1824 tarihinde Beyrut'ta açıldı. 1827 yılında Beyrut ve çevresinde 13'e yakın okul açılırken bu okulların 600 civarında öğrencisi vardı.¹⁹ İlerleyen yıllarda,

14 TIBAWI, *American Interests In Syria 1800-1901*, s.20-21; James L. BARTON, *Daybreak in Turkey*, New York-Chicago, 1908, s.120.

15 BARTON, *Daybreak in Turkey*, s.197-198.

16 BARTON, *Daybreak in Turkey*, s.120-121; STRONG, *The Story of the American Board*, s.82.

17 E.D.G. PRIME, *Forty Years in the Turkish Empire; or, Memoirs of Rev. William Goodell*, New York, 1876, s.71-79.

18 PRIME, *Forty Years in the Turkish Empire*, s.83-84; STRONG, *The Story of the American Board*, s.84; ABCFM'nin, Ermenilere Protestanlığı kabul ettirmek istediği hakkında bilgi için Bkz. T.C. TROWBRIDGE, "Armenia and The Armenians", *The New Englander*, 33, New Haven, 1874, s.9.

19 STRONG, *The Story of the American Board*, s.83; TIBAWI, *American Interests In Syria 1800-1901*, s.33-35.

Lübnan'da yaşanan iç karışıklıkların artması sebebiyle William Goodell ve Isaac Bird, Ermeni yardımcılılarıyla birlikte Beyrut'tan ayrılmak zorunda kalmışlardı.²⁰

Beyrut'u geçici olarak tahliye eden misyonerler, Malta'da bir yandan matbaa işleriyle uğraşırken bir yandan da dil öğrenmeye devam ederek Anadolu'ya yönelik büyük çıkarma gününü sabırsızlıkla beklemişlerdi. Bu arada Uygur Kocabaşoğlu'nun ifadesiyle sondaj ameliyeleri çerçevesinde Anadolu'ya yönelik keşif hareketlerine karar verilerek Osmanlı topraklarında köklü bir misyoner yapılanması için çalışmalar devam etmekteydi.²¹ Öyle ki ABCFM Üst Yönetimi, 1829 yılında Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilere yönelik misyon kurulmasına karar verdi.²² Bu misyonun çalışmalarına öncülük etmesi adına büyük keşif hareketi günümüz İran, Ermenistan, Gürcistan ve Türkiye topraklarına Eli Smith ve Harrison Gray Otis Dwight adlı misyonerler tarafından 1830 yılında gerçekleştirildi.²³

Amerikan misyonerleri yol boyunca özellikle Ermeniler ile ilgilendiğinden hem Ermenilerin yaşadıkları bölgeleri, hem de yaşam biçimlerini tahlil etmişlerdi.

Eli Smith ve Harrison Gray Otis Dwight, bir yıldan fazla süren gezilerinde sırasıyla İstanbul, Tokat, Erzurum, Kars ve Tiflis'e gitti. Tiflis'ten Şuşa'ya; Şuşa'dan Nahcivan'a, Nahcivan'dan Erivan ve Eçmiyadzin'e; Eçmiyadzin'den tekrar Nahcivan'a, Nahcivan'dan Tebriz'e geçtiler. Burada Nasturiler'le temas kurdular. Tebriz'den Salmas'a; Salmas'tan Urmiye'ye geçtiler. Salmas'ta Keldanilerle; Urmiye'de Nasturiler'le görüştüler. Tebriz'den Salmas ve Urmiye'ye gittikten sonra tekrar Tebriz'e ve oradan da Nisan 1831'de Karakilise ve Erzurum'a; Mayıs ayında ise Trabzon'a ulaştılar. Trabzon'dan bir gemiyle Malta'ya geçerek 2 Temmuz 1831'de keşiflerini tamamladılar. Adı geçen kişiler, izlenimlerini 1833 yılında yayınladıkları kitaplarıyla okuyucuya ulaştırdıkları gibi bölgeye gidecek olan Amerikan misyonerlerine de başvuru kaynağı bıraktılar.²⁴

Amerikan misyonerleri yol boyunca özellikle Ermeniler ile ilgilendiğinden hem Ermenilerin yaşadıkları bölgeleri, hem de yaşam biçimlerini tahlil etmişlerdi. Bununla beraber Osmanlı makamlarının o dönemde misyonerlere sert

20 PRIME, *Forty Years in the Turkish Empire*, s.103.

21 KOCABAŞOĞLU, *Anadolu'daki Amerika*, s.30

22 H.G.O. DWIGHT, *Christianity Revived in the East or; Narrative of the Work of God Among the Armenians of Turkey*, New York, 1850, s.19.

23 BARTON, *Daybreak in Turkey*, s.123-124.

24 Eli SMITH, *Researches of the Rev. E. Smith and Rev. H.G.O. DWIGHT in Armenia: Including a Journey Through Asia Minor and Into Georgia and Persia with a Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas*, II, Boston, 1833, s.338; BARTON, *Daybreak in Turkey*, s.125-126.

tepki göstermemesinden hareketle Ermenilerin reforma tabi tutulabileceğine karar vermişlerdi. Eli Smith, Müslümanların din değiştirmesi konusunda Ermeniler kadar umutlu olmadığını ama düşman toprakları olarak nitelendirdiği Osmanlı Devleti'nin kalbine kolayca girdiklerini ifade etmekten çekinmemişti.²⁵

İki misyonerin araştırma ve tetkik gezisi, “düşman topraklarının kalbine yönelik” harekâtın stratejisi ve taktiklerinin daha etkin bir şekilde hazırlanmasına sebep olduğundan Osmanlı Devleti'nde misyon kurma faaliyetlerinin hızla ilerlemesi kaçınılmaz olmuştu.²⁶ Bu kapsamda ABCFM Üst Yönetimi, İstanbul'da yaşayan Ermeniler arasında misyonerlik faaliyetlerine başlaması için Malta'da bulunan William Goodell adlı misyonere mektup göndermeye karar verdi. 26 Nisan 1831'de mektuptaki talimatlar doğrultusunda yola çıkan Goodell, 9 Haziran 1831'de İstanbul'a gelerek Ermeni misyonu için çalışmalarına başladı.²⁷ 5 Haziran 1832'de Harrison Gray Otis Dwight adlı misyoner de İstanbul'daki Ermeni misyonuna katılarak William Goodell'in en büyük yardımcılarından biri oldu.²⁸ 1820-1839 yılları arasındaki dönem Uygur Kocabaşoğlu'nun ifadesiyle ABCFM'nin “Hazırlık Devresi” olup Osmanlı topraklarında faaliyetler keşif hareketleri ve ilk misyonlar doğrultusunda başlamıştı.²⁹

Amerikan misyonerleri ilk faaliyetlerini gerçekleştirdiği sırada Osmanlı Devleti ve ABD arasında 1830 tarihli antlaşma imzalanmış akabinde ABD Başkanı Andrew Jackson ABD'nin Akdeniz Filosu'nda görev yapmakta olan Pennsylvania'lı David Porter'i 15 Nisan 1831'de, İstanbul'a maslahatgüzar olarak atamıştı. David Porter, Goodell'in İstanbul'a gelişinden kısa bir süre sonra (11 Ağustos 1831) göreve başladığından Amerikan diplomatik temsilcileriyle Amerikan misyonerleri eş zamanlı olarak faaliyete geçmişlerdi.³⁰

2-Misyonerlik Faaliyetlerinin Osmanlı Devleti'nde Yayılması ve Ortaya Çıkan Sorunlara İngiltere ve ABD'nin Bakışı

Amerikan misyonerlerinin Osmanlı topraklarına yönelik ilgisi gün geçtikçe artmış olup ekler kısmında da görüleceği üzere Ermenilere gönderilen misyo-

25 Eli SMITH, *Researches of the Rev. E. Smith and Rev. H.G.O. DWIGHT in Armenia, II*, s.331-335; BARTON, *Daybreak in Turkey*, s.124-125.

26 KOCABAŞOĞLU, *Anadolu'daki Amerika*, s.31; LYBYER, “America's Missionary Record in Turkey”, *Current History*, s.804.

27 PRIME, *Forty Years in the Turkish Empire*, s.112.

28 ANDERSON, *History of the Missions of the American Board*, II, s.492.

29 ABCFM'nin Hazırlık Devresi hakkında geniş bilgi için Bkz. KOCABAŞOĞLU, *Anadolu'daki Amerika*, s.23-50.

30 ERHAN, *Türk-Amerikan*, s.129; “Former Chiefs of Mission between 1778 to 2010” Embassy of the United States in Turkey http://turkey.usembassy.gov/chief_of_mission.html.

ner sayısı diğer gruplara nazaran ciddi artış göstermişti.³¹ 1839 Tanzimat ve 1856 İslahat Fermanlarının ilanıyla birlikte yabancı kurumların çalışma şartları daha elverişli hale gelmişse de yaşanan bir takım sorunlar misyonerleri rahatsız etmişti. Bu gibi sıkıntılı durumlarda misyonerlik çalışmalarına en büyük destek İngiliz Hükümeti'nden gelmişti. ABCFM'nin Dış İlişkiler Sekreteri Rufus Anderson'un tabiriyle İngiltere'nin Hindistan'da imparatorluğa sahip oluşu ve oraya engelsiz ulaşma isteği özellikle Ermeniler üzerinde Protestanlaştırma faaliyetinde bulunan tüm gruplara, özellikle de Amerikan misyonerlerine destek sağlamalarına sebep olmuştu. Öyle ki ABD'nin yaşadığı ekonomik kriz ve akabinde iç savaşla uğraşması, Amerikan misyonerlerini ilk başta zor bir duruma düşürmüştü de sorunların çözümünde birçok kez İngiltere ön plana çıkmıştı.³²

Ülkeye geldiklerinde, farklı mezhepten Hristiyanları Protestanlığa geçirmek için çalışan misyonerler, bir süre herhangi bir ciddi muhalefetle karşılaşmadıklarından faaliyetlerine devam etmişlerdi. Ancak, 1841 yılının başından itibaren kiliselerin de etkisiyle yerli Hristiyanlar misyonerlik faaliyetlerine tepki göstermeye başlamışlardı.³³ Lübnan'da Maruniler ve Dürziler arasında çıkan 1830'lu ve 1840'lı yıllardaki karışıklıkların devam ettiği bir ortamda Marunilerin dini lideri, Amerikan misyonerlerinin, yerel halkın aklını karıştırmak suretiyle dinlerini ve inançlarını değiştirdiklerini 1841'de Suriye Valisi Zekeriya Paşa'ya bildirerek; misyonerlerin bölgeden çıkarılmasını talep etmişti. ABD mukim elçisi Porter, misyonerlerin yaptığı işlerden Amerikan Hükümeti'nin sorumlu tutulamayacağını ileri sürerek, misyonerlerin bölgeden çıkarılma isteği konusunda bir zorlama yapılamayacağını Osmanlı makamlarına bildirmişti. Bölgede Dürzilerle Maruniler arasında uzun yıllardır devam eden bir gerginlik mevcuttu. Amerikan misyonerlerinin Dürzilerle yakından ilgilenmesi olayların daha da büyümesine zemin hazırlamış akabinde Dürziler 1841 yılının sonlarında Beyrut'a sığınmak zorunda kalmıştı.³⁴

Amerikalı misyoner Rufus Anderson, 1843-1844 tarihleri arasında Osmanlı Devleti'ne yaptığı keşif gezisinde (İzmir, Bursa, İstanbul, Trabzon, Beyrut, Kudüs) misyoner arkadaşlarıyla fikir alışverişinde bulunmuştu. Öyle ki bu görüşmeler neticesinde Anderson, Rumlara yönelik misyonun durdurularak Ermeniler üzerinde çalışılmasını teşvik eden raporunu ABCFM Üst Yönetimi'ne sunmuş ve bu teklif adı geçen oluşum tarafından kabul edilmişti.³⁵ Ancak 1844'de Ermeni Kilisesi Patriği seçilen Matteos'un misyonerlere

31 ANDERSON, *History of the Missions of the American Board*, II, s.489-499.

32 KOCABAŞOĞLU, *Anadolu'daki Amerika*, s.52-53.

33 ERHAN, *Türk-Amerikan*, s.193-194.

34 ERHAN, *Türk-Amerikan*, s.194-195.

35 *Report to the Prudential Committee of a Visit to the Missions in the Levant by Rufus Anderson, One of the Secretaries of the Board*, Boston, 1844, s.5, 11-12.

ve mezhep değiştiren Ermenilere karşı bakışının özellikle mezhep değiştirme vakalarının artmasından dolayı değiştiği ve aynı yıl içerisinde Erzurum'da ve Trabzon'da ikamet eden bir kısım Ermeni'nin, Osmanlı makamlarına misyonerleri şikayet ettiği görülmektedir.³⁶ Ermeni Patriği Matteos, Protestanlığı seçen Ermenilere karşı sert tedbirler alarak; onları kendi toplumlarından dışlamaya başlamıştı.³⁷

Yaşanan bu olaylar üzerine İngiliz Elçi Stratford Canning, Protestanları himaye etme politikası gereğince Osmanlı Hariciye Nezareti ile temasa geçmeye karar verdi. Elçi, 1845 tarihli yazısında; kendi menfaatlerini sağlamaya yönelik hareket etmediklerini hatta iddiaların aksine sadece insanlık için çalışmak niyetinde olduklarını ifade ederek Protestan Ermenilerinin yaşadığı sorunların çözülmesini Osmanlı makamlarından talep etmişti.³⁸

İngiliz yetkililer Stratford Canning³⁹ ve Lord Cowley Protestan misyonerlerinin yardımına koşmayı sonraki günlerde de sürdürmüşlerdi. Adı geçen yetkililer, İngiltere'nin çıkarları doğrultusunda diplomatik girişimlerde bulunarak önce 1 Temmuz 1846 yılında İstanbul'da 40 kişinin katıldığı Ermeni Protestan Kilisesi'nin açılmasına yardımcı oldular.⁴⁰ 15 Kasım 1847'de ise Sultan Abdülmecid'in Protestanları ayrı bir millet olarak tanıdığı Lord Cowley'e Osmanlı makamları tarafından bildirilmişti. İngiliz yetkililerinin bu konuda gösterdiği desteğe karşılık olarak önde gelen Amerikan misyonerlerinden W. Goodell, H.G.O. Dwight, C. Hamlin, J.S. Everett, H.J. Van Lennep, G.W. Wood, H.A. Homes, W.G. Scauffler 21 Aralık 1847'de ilgililere gönderdikleri mektup ile şükranlarını sunmuşlardı. Böylece ABD'nin direkt olarak misyoner sorunlarıyla ilgilenmediği bir dönemde İngiliz yetkililer misyonerleri himaye eden bir anlayışı benimsemişlerdi.⁴¹

İngiltere'nin misyonerleri destekleyen politikası üzerine 1850'lerde Amerikan misyonerlerinin Anadolu'daki faaliyetlerinde dikkat çekici bir

36 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti Mektubu Kalemli (HR.MKT.), 4/18; DWIGHT, *Christianity Revived in the East*, s.144.

37 DWIGHT, *Christianity Revived in the East*, s.183-205; Robert L. DANIEL, "American Influences in the Near East Before 1861", *American Quarterly*, 16/1 (Spring 1964), s.77-78.

38 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890)*, I, Ankara, 2004, s.5-6.

39 Osmanlı topraklarında yaşayan Dürziler, Maruniler, Yezidiler, Ermeniler, Nasturiler ve Yahudiler başı sıkıştıklarında İngiliz Elçi Stratford Canning'i bir koruyucu olarak görüyorlardı. Bkz. Stanley Lane POOLE, *Lord Stratford'un Canning'in Türkiye Anıları*, (Çev. Can YÜCEL), Ankara, 1988, s.76.

40 DWIGHT, *Christianity Revived in the East*, s.225, 229; Mary BENJAMIN, *The Missionary Sisters: A Memorial of Mrs. Seraphina Haynes Everett and Mrs. Harriet Martha Hamlin Late Missionaries of the ABCFM at Constantinople*, Boston, 1860, s.127.

41 DWIGHT, *Christianity Revived in the East*, s.285-288; Çağrı ERHAN, "Ottoman Official Attitudes Towards American Missionaries", *Milletlerarası Münasebetler Türk Yılığ- The Turkish Yearbook of International Relation*, 2000, XXX, Ankara, 2001, s.200; "Ermeniler, Osmanlı Devleti'nde Protestan milletinin çekirdeğini teşkil etmekteydi. Osmanlı Devleti Protestanları, Ermeni Protestan milleti olarak değil, Protestanlığı kabul etmiş olan Rum, Ermeni, Katolik, Süryani ve Yahudilikten dönme bütün cemaatlerin Protestanlarını ihtiva edecek tarzda Protestan milleti adıyla tanımıştır." Bkz. Gülden SARIYILDIZ, "Osmanlı Devleti'nde Protestan Ermeni Milleti ve Kilisesinin Tanınması", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 2, İstanbul, 2002, s.266.

hareketlenme gerçekleşti ve buna bağlı olarak da ABCFM'nin hem örgütsel yapıyı geliştirme hem de yerel unsurlarla ilişkileri yeni esaslara bağlaması zaruri hale gelmişti.⁴²

Ermenilere yönelik çalışmalardan verim alınması üzerine ABCFM Üst Yönetimi'nin verdiği yetkiyle misyonerler Antep (1848), Adana (1853), Tokat ve Kayseri (1854), Maraş, Halep, Sivas, Harput (1855), Urfa, Antakya, İzmit (1856), Diyarbakır (1857), Mardin, Bitlis ve Edirne (1858) misyonlarını açmışlardı.⁴³ Yaşanan bu hızlı büyüme, tüm alanın misyonlar arasında yeniden bölünmesini zorunlu hale getirmişti. Öyle ki 1856 yılında Ermeni Misyonu kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayrıldı. Yeni ayrıma göre; Güney Ermenistan Misyonu Antep, Maraş, Antakya; Kuzey Ermenistan Misyonu ise İstanbul, İzmir, Trabzon, Erzurum, Tokat, Kayseri, Arapkir ve Harput'tan oluşmaktaydı.⁴⁴

Amerikan misyonerleri tarafından hedef kitle olarak Ermenilerin belirlenmesi ve misyon sayısının giderek artması, 1860 yılında Harput'ta yapılan toplantıda yeni bir örgütlenmeye gidişe sebep oldu. Ermenilere yönelik faaliyetler Doğu, Batı, Merkez misyonları çerçevesinde 1860'dan itibaren yeni bir ayrıma tabi tutuldu. Osmanlı topraklarında "Avrupa Türkiye'si Misyonu", "Suriye Misyonu" ile "Nasturi Misyonu" da faaliyetlerine devam edecekti.⁴⁵ ABCFM, yeni yapılanmayla birlikte Güney Ermeni Misyonu'nun ismini değiştirerek; "Antep, Antakya, Maraş, Halep, Adana ve Urfa şubelerini, 13 uç şubesini, 12 kilise cemaatini ve 3692 Protestan Millet üyesini kapsayan" "Merkezî Türkiye Misyonu'na" dönüştürdü.⁴⁶

Batı misyonu ise kabaca Trabzon'dan Mersin'e çekilecek bir doğrunun batısında kalan bölgeyi ifade edecekti. Zaman zaman bazı değişiklikler geçirmekle birlikte, bu misyonun istasyonları 1870'de İstanbul merkez olmak üzere; Merzifon, İzmit, Kayseri, Bursa, Manisa, Sivas ve Kayseri'den oluşmaktaydı.⁴⁷

42 KOCABAŞOĞLU, *Anadolu'daki Amerika*, s.68.

43 KOCABAŞOĞLU, *Anadolu'daki Amerika*, s.69; Misyonların açılma tarihleriyle ilgili olarak kaynaklarda farklı tarihler de göze çarpmaktadır. Dwight'a göre; Antep misyonu (1849)'da kuruldu Bkz. DWIGHT, *Christianity Revived in the East*, s.255; Barton'a göre; Antep (1849), Maraş, Adana, Halep, Tarsus, Antakya ve Kilis misyonları (1855)'te kuruldu. Bkz. BARTON, *Daybreak in Turkey*, s.139; Lybyer'a göre misyonların kuruluş tarihi: "Sivas (1851), Harput (1855), Kayseri (1854), Diyarbakır (1853), Adana (1852), Antep (1847), Maraş, Urfa (1854), Tarsus (1859)" Bkz. LYBYER, "America's Missionary Record in Turkey", *Current History*, s.804.

44 KOCABAŞOĞLU, *Anadolu'daki Amerika*, s.71.

45 STRONG, *The Story of the American Board*, s.200; *Papers of the American Board of Commissioners For Foreign Missions Author Index*, s.55-63.

46 KIESER, *İskalanmış Barış*, s.91.

47 KOCABAŞOĞLU, *Anadolu'daki Amerika*, s.71.

Doğu Türkiye Misyonu; Diyarbakır, Mardin, Arapkir, Bitlis, Erzurum ve Harput'ta faaliyet göstermiş olan Kuzey Ermenistan Misyonu'nun birçok şubesini kapsıyordu. 1860 yılında bu alana yerli çalışanlarca yönetilen 36 uç şube, on kilise cemaati, yaklaşık 1000 kadar kadın ve erkek Protestan Milleti üyesi, 869 erkek ve 2727 kız öğrenciye sahip 48 ilköğretim okulu dahildi. Harput ve Mardin'de birer İlahiyat Okulu da açılmıştı.⁴⁸

Amerikan misyonierleri, her bir misyonda yayın, eğitim, sağlık, kadınlar arası Hristiyanlaştırma programı ve Ermeni-Müslüman ilişkileri adı altında görev yapmışlardı. Örneğin; Batı Misyonu olarak anılan, İstanbul ve İzmir gibi koz-

Amerikan misyonierleri, her bir misyonda yayın, eğitim, sağlık, kadınlar arası Hristiyanlaştırma programı ve Ermeni-Müslüman ilişkileri adı altında görev yapmışlardı.

mopolit ve gelişmiş büyük kentleri içeren bölümde eğitim; daha çok lise daha sonra yüksek öğrenim kanalıyla ilintili olarak gelişmişti. Orta ve Doğu Anadolu'daki halka ise ağırlıklı olarak ilk başta sağlık kurallarını öğretme, sağlık olanakları götürme, eğitimde ise ancak okuma-yazma düzeyine getirebilme, başlangıç hedefi olmuştu.⁴⁹

1860'lı yılların sonuna gelindiğinde, Amerikan eğitim kurumları Anadolu'da 4 İlahiyat Okulu ve buralarda okuyan 74 öğrenci; 9 adet orta dereceli yatılı kız okulu ve 64 öğrenci, 220 ilkokul ve buralarda okuyan 5617 öğrenciyi içeren bir eğitim dizgesi oluşturuyordu.⁵⁰

XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde; başlangıçta okuma, yazma ve aritmetikten ibaret olan misyonier eğitimi gelişmiş, orta dereceli eğitim kurumlarını bünyesinde barındırır hale gelmişti. Bu kurumlara öğretmen yetiştirilmesi, gelişen Protestan cemaatine din adamı hazırlanması, giderek artan bir ihtiyaç olarak kendini göstermeye başlamıştı. Üstelik misyonierlerin kendi kendini yönetme ilkesi uyarınca bilgili, yetkin yerli elemanların kısa sürede yetiştirilmesi ve sorumluluk üslenmesi gerekliydi. Bunu gerçekleştirmenin en ekonomik yolu ise eğitimi kaynağında vermektir. ABCFM'nin hesaplamalarına göre; herhangi bir Asya ülkesinde bir genci eğitmek için harcanan para, aynı genci ABD'de eğitmek için harcanan paranın dokuzda biriydi. Ayrıca sorun yalnızca öğretmen ve din adamı yetiştirilmesi ile sınırlı da değildi. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren, başta Ermeniler olmak üzere, Batı burjuvazisinin

48 KIESER, *İskalanmış Barış*, s.90-91.

49 Seçil AKGÜN, "Kendi Kaynaklarından Amerikalı Misyonierlerin Türk Sosyal Yaşamına Etkisi (1820-1914)", *X. Türk Tarih Kongresi*, V, Ankara, 1994, s.2127.

50 KOCABAŞOĞLU, *Anadolu'daki Amerika*, s.60; Osmanlı Devleti'nde kurulan Amerikan kurumlarıyla ilgili ayrıntılı bilgi almak için Bkz. Adnan ŞİŞMAN, *Osmanlı Devleti'nde XX. Yüzyıl Başlarında Amerikan Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Balıkesir, 1994; Süleyman BÜYÜKKARCI, *Türkiye'de Amerikan Okulları*, Konya, 2004; Ethel W. PUTNEY, *A Brief History of American Board Schools in Turkey*, İstanbul, 1964.

aracılığı rolünü artan oranda üstlenen azınlık orta ve yüksek sınıflarının daha nitelikli eğitim talebi, ilk orta ve yüksek öğretim şeklinde kademelenmiş, formal bir eğitim sistemini zorunlu kılmaktaydı. Kısaca, bir yandan Batı sermayesine açılan imparatorluğun değişen koşullarında gereksinme duyulan daha nitelikli, en azından yabancı dil bilen genç kuşakların, öte yanda ulusal bilinç ve kendi kaderini tayin etme özelemleri güçlenen/güçlendirilen azınlıkların bu değişimi hızlandırabilmek için gereksinme duydukları kadroların yetiştirilmesi Amerikan Kolejlerinin asıl kuruluş nedenleri oldu.⁵¹ Ermenilerin birdenbire yüzyıllardır Osmanlı Devleti içinde sürdürdükleri alışlagelmişlikten sıyrılmaları, yüzyıllardır sürdürülen geleneksel yaşam biçiminden kopmaları, Anglo-Sakson yaşam biçimi ile tanışmaları, batı eğitimine kavuşmaları, onların kavramlarını öğrenmeleri, Osmanlı Devleti'nde Türk-Ermeni toplumu arasında alışlagelmiş dengeyi de bozacak ve Ermenilerin otoriteye karşı ayaklanmalarına zemin hazırlayacaktır.⁵²

Osmanlı topraklarında sayıları giderek artan ve kolej düzeyinde de kurulmaya başlayan yabancı okullara karşı Osmanlı yöneticileri bir takım düzenleme yapma ihtiyacı hissetmişlerdi. Öyle ki Osmanlı Devleti'nde okul açacak yabancıların 1 Eylül 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 129. Maddesi ahkâmına ileride neşr olunabilecek nizam hükümlerine uymaya mecbur olmalarına dair bir layiha hazırlanmıştı. Ancak bu yasal düzenlemeye rağmen yabancı okulların sayısı gün geçtikçe artmaya devam etmişti.⁵³

1830-1869 döneminde, 294 Osmanlı vatandaşının tabiiyet değiştirerek Amerikan vatandaşlığına geçmesi de Ermeni sorunun ortaya çıkmasında etkili olan faktörlerden sadece birisiydi. Tabiiyet değiştirenler arasında, misyonerlerin çabaları sonucu Protestanlığı seçmiş Ermeniler çoğunluğu oluşturmaktaydı. Avrupa ülkelerinden ABD'ye göç edenler, Amerikan vatandaşlığını kazandıktan sonra bu ülkede yaşamaya devam ederlerken, Osmanlı Devleti'nden göç edenler, vatandaşlık hakkını kazandıktan kısa bir süre sonra Osmanlı topraklarına geri dönmüşlerdi. Osmanlı makamları karşısında Amerikan vatandaşı olduklarını iddia eden bu kişiler, Osmanlı Devleti ile ABD arasında imzalanmış antlaşmalar gereğince Amerikan vatandaşlarına tanınmış haklardan yararlanmak istemişlerdi. Böylece, daha önce Osmanlı vatandaşı olup, ticarî faaliyetlerde daha ağır vergilere tabi iken, şimdi en ziya-

51 Amerikan misyonerlerinin kurduğu kolejler: Robert Koleji (1863), Beyrut'ta Suriye Protestan Koleji, İstanbul Kız Koleji (1890), Harput'ta Fırat Koleji (1878), İzmir'de Uluslararası Kolej (1903), Merzifon Anadolu Koleji (1886), Tarsus'ta St.Paul Koleji (1888), Antep'te Merkezi Türkiye Koleji (1876), Maraş Kız Koleji (1882), KOCABAŞOĞLU, Anadolu'daki Amerika, s.139-140; ERHAN, Türk-Amerikan, s.193; İstanbul Kız Koleji ve Mary Mills Patrick'in faaliyetleri hakkında geniş bilgi için Bkz. Mary Mills PATRICK, *Son Sultanların İstanbul'unda*, (Çev.Ayşe AKSU), İstanbul, 2009; Mary Mills PATRICK, *Bir Boğaziçi Macerası: İstanbul Kız Koleji (1871-1924)*, İstanbul, 2001.

52 Seçil AKGÜN, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü", *Atatürk Yolu*, 1, (Mayıs 1998), s.11.

53 Şamil MUTLU, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, İstanbul, 2005, s.297-298.

de müsaadeye mazhar millet statüsündeki bir devletin vatandaşı olarak birçok ayrıcalık kazanabileceklerdi.⁵⁴

Gayrimüslim kesimin bir kısmı ise ticarî faaliyetleri ve ülkedeki ikametleri sırasında Osmanlı makamları ve kanunlarıyla bir sorun yaşamamak için Osmanlı Devleti'ndeki konsolosluklardan "himaye edilen kişi belgesi" (protege belgesi) alarak bir başka suistimal denemesi de gerçekleştirmekteydiler. Azınlıklar, Amerikan Elçiliği ve Konsolosluklarından adı geçen belgeyi alabildiklerinden iki ülke ilişkileri arasında zaman zaman gerginlikler yaşanmaktaydı.⁵⁵

Osmanlı Devleti, bu suistimali önlemeye yönelik olarak himaye belgesi alan kişilerin üç aylık zaman diliminde ülkeyi terk etmemesi halinde Osmanlı kanunlarına bağlı olarak yaşayabileceklerini yabancı misyonlara 1860 Eylül'ünde bildirme gereği duydu. Konsolosluklar 1863 yılında bu isteği kabul etmek zorunda kalınca himaye belgesi ile yapılan suistimler kısmen de olsa engellendi.⁵⁶

Sonuç

XIX. yüzyılın başlarından itibaren Protestanlığı yaymaya çalışan örgütler, Osmanlı topraklarında aktif bir çalışma süreci başlatmışlardı. Öyle ki İngiliz misyoner teşkilatlarının faaliyete geçmesinden kısa bir süre sonra Amerikan misyonerleri de bölgede teşkilatlanmaya başlamış, dolayısıyla Protestan teşkilatlarının güçlenmesi kaçınılmaz olmuştu. Misyonerlerin keşif gezileri neticesinde hazırladıkları raporlarda özellikle Ermeniler hedef kitle olarak belirlendiğinden bu gruba yönelik çalışan misyonerlerin sayısı gün geçtikçe artmıştı. Bu durum ilkin Şark Kiliselerinin ve yerli halkın tepkisini çektiğinden İngiltere, çıkarları gereği hem misyonerleri hem de mezhep değiştirip Protestanlığa geçenleri himaye etme seçeneğini benimsemişti. İngiltere bu hamleyle ilkin Katolik ve Ortodoksları himayesine almaya çalışan Fransa ve Çarlık Rusya'ya karşı bu alanda denge kurmayı amaçlamıştı. Bununla birlikte Kırım Harbi sonucunda imzalanan Paris Antlaşmasıyla Çarlık Rusya'nın Osmanlı Devleti bünyesindeki üstünlük konumuna son verilerek gayrimüslimler Avrupalı güçlerin ortak koruması altına alınmıştı. Böylece İngiltere, Rus makamlarının herhangi bir durumda tek taraflı müdahale hakkını elinden alarak Avrupa Ahengi Sistemi'ne Osmanlı Devletini de dahil etmişti. Ayrıca İngiltere, diğer büyük güçler gibi gayrimüslimlerin koruyuculuğu rolünü üst-

54 ERHAN, *Türk-Amerikan*, s.226.

55 Leland James GORDON, "The Turkish American Controversy Over Nationality", *The American Journal of International Law*, 25/4(October 1931), s.659.

56 FRUS, With the Address of the President to Congress December 2, 1913, Washington, 1920, s.1331.

lenerek gerektiğinde Osmanlı Devleti'ni baskı altında tutma geleneğini de sürdürmekten çekinmemiştir.

Amerikan yönetimi ise XIX. yüzyılın ortalarına kadar kendi iç siyasal dinamikleri arasında yaşanan gerilim ve izolasyonist politikalar gereğince misyonerlerin yaşadığı sorunlara mümkün olduğunca ilgi göstermemeye çalışmaktaydı. Ancak XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Amerikan misyonerlik faaliyetleri kapsamında hatırı sayılır miktarda yatırım yapılmış olması (okul, yetimevi, kilise, aşevi ve hastaneler vb.) ve Washington yönetiminin gün geçtikçe güç kazanması Amerikan çıkarlarının korunmasını zaruri hale getirmiştir.

Misyonerlerin yardımıyla Amerikan vatandaşlığına geçen bir kısım Ermeni'nin XIX. yüzyılın sonlarına doğru lobi oluşturmayı başarabilmesi belli ölçüde de olsa Amerikan kamuoyunu etki altına almıştır.⁵⁷ Özellikle Birinci Dünya Harbi'nin başlamasıyla birlikte bu lobi, misyonerlerden aldığı destekle gerçek dışı haberler yayınlamayı ilke edinmiş ve geniş çaplı karalama kampanyasını Osmanlı Devleti aleyhine gerçekleştirmiştir. ABD Dışişleri Bakanlığı'na gelen abartılı bilgiler Amerikan savaş gemilerinin XX. yüzyıl başlarında da Türk sularına gönderilmesine (gambot diplomasisi) zemin hazırlamıştır.⁵⁸

*Misyonerlerin yardımıyla
Amerikan vatandaşlığına
geçen bir kısım
Ermeni'nin XIX. yüzyılın
sonlarına doğru lobi
oluşturmayı başarabilmesi
belli ölçüde de olsa
Amerikan kamuoyunu etki
altına almıştır.*

Sonuç olarak Ermenilerin meskûn olduğu bölgelerde ıslahat yapılmasını öngören 1878 Berlin Antlaşmasıyla birlikte Osmanlı Devleti'nden kopmayı arzulayan Ermeniler her şeyi mübah saymaya başlayıp Hınçak ve Taşnak örgütleri adı altında terör hareketleri gerçekleştirmeyi ilke edinmişlerdi. Bu durum birbiriyle iç içe geçmiş ve menfaat birliktelikleri olan misyoner-azınlık ilişkisini giderek somutlaştırdığı gibi Ermeni olaylarının uluslararası bir sorun haline dönüşmesini de kolaylaştırmıştır.⁵⁹

57 1914 öncesi ABD'de kurulan Ermeni yanlısı dernekler ve faaliyetleri hakkında geniş bilgi için Bkz. Kemal ÇİÇEK, "Amerika'da Türk Ermeni Çatışması ve Harry The Turk Cinayeti," *Ermeni Araştırmaları*, 20-21(Kış 2005 - İlkbahar 2006), s.65-86.

58 Osmanlı Devleti ve Ermeniler arasında yaşanan olayları bir misyonerin gözünden değerlendiren bir makale için Bkz. S.G.W. BENJAMİN, "The Armenians and The Porte", *The Atlantic Monthly*, LXVII/ CCCCII (April 1891), s.524-530; Özellikle "Konusulmaz Türk" ve "Korkunç Türk" tabirleri kullanılarak Türk imajı Amerikan kamuoyunda kötü gösteriliyordu. Bu tip tanımlamaların geçtiği yayın için Bkz. "The Unspeakable Turk", *The American Missionary*, 49/12 (Dec 1895), s.382.

59 Berlin Antlaşması'ndan sonra Ermenilerin ayrılıkçı bir tavır ile hareket ettiği ve Osmanlı hakimiyeti içerisinde yaşamak istemediği ile ilgili bir görüş için Bkz. Henry O. DWIGHT, "Some Peculiarities of Turkish Politics", *Harper's New Monthly Magazine*, LXI/CCCLXV (October, 1880), s.747.

KAYNAKÇA

A-Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezâreti Mektubî Kalemi (HR.MKT.)

B-Resmi Yayınlar

FRUS, With the Address of the President to Congress December 2, 1913, Washington, 1920.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890), I, Ankara, 2004.

C-Kitaplar

ANDERSON, Rufus, *History of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions of the Oriental Churches*, II, Boston, 1872, s.489-499.

BARTON, James L., *Daybreak in Turkey*, New York-Chicago, 1908.

BENJAMIN, Mary, *The Missionary Sisters: A Memorial of Mrs. Seraphina Haynes Everett and Mrs. Harriet Martha Hamlin Late Missionaries of the ABCFM at Constantinople*, Boston, 1860.

BLISS, Edwin Munsell, *Turkey and the Armenian Atrocities*, Edgewood Publishing Company, 1896.

BÜYÜKKARCI, Süleyman, *Türkiye'de Amerikan Okulları*, Konya, 2004

CANTON, William, *A History of the British and Foreign Bible Society (1904)*, I, London, 1904.

COX, Samuel, *Diversions of a Diplomat in Turkey*, New York, 1887.

DWIGHT, H.G.O., *Christianity Revived in the East or; Narrative of the Work of God Among the Armenians of Turkey*, New York, 1850.

ERHAN, Çağrı, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, Ankara, 2001.

GRABILL, Joseph, *Protestant Diplomacy and the Near East*, Minneapolis, 1971.

KIESER, Hans-Lukas, *İskalanmış Barış Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, (Çev. Atilla DİRİM), İstanbul, 2005.

KOCABAŞOĞLU, Uygur, *Anadolu'daki Amerika*, Ankara, 2000.

MUTLU, Şamil, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, İstanbul, 2005.

Papers of the American Board of Commissioners For Foreign Missions
Author Index.

PATRICK, Mary Mills, *Bir Boğaziçi Macerası: İstanbul Kız Koleji (1871-1924)*, İstanbul, 2001.

PATRICK, Mary Mills, *Son Sultanların İstanbul'unda*, (Çev. Ayşe AKSU), İstanbul, 2009.

POOLE, Stanley Lane, *Lord Stratford'un Canning'in Türkiye Anıları*, (Çev. Can YÜCEL), Ankara, 1988.

PRIME, E.D.G., *Forty Years in the Turkish Empire; or, Memoirs of Rev. William Goodell*, New York, 1876.

PUTNEY, Ethel W., *A Brief History of American Board Schools in Turkey*, İstanbul, 1964.

Reports of the British and Foreign Bible Society, With Extracts of Correspondence, Volume:IV, (1816-1817), London, 1819.

Report to the Prudential Committee of a Visit to the Missions in the Levant by Rufus Anderson, One of the Secretaries of the Board, Boston, 1844.

SMITH, Eli, *Researches of the Rev. E. Smith and Rev. DWIGHT, H.G.O., in Armenia: Including a Journey Through Asia Minor and Into Georgia and Persia with a Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas*, II, Boston, 1833.

STRONG, William, *The Story of the American Board An Account of the First Hundred Years of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, Boston-NewYork-Chicago, 1910.

ŞIŞMAN, Adnan, *Osmanlı Devleti'nde XX. Yüzyıl Başlarında Amerikan Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Balıkesir, 1994.

TIBAWI, A.L., *American Interests In Syria 1800-1901 A Study of Educational, Literary and Religious Work*, Oxford, 1966.

D-Makaleler

AKGÜN, Seçil, “Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü”, *Atatürk Yolu*, 1, (Mayıs 1998), s.1-12.

AKGÜN, Seçil, “Kendi Kaynaklarından Amerikalı Misyonerlerin Türk Sosyal Yaşamına Etkisi (1820-1914)”, *X. Türk Tarih Kongresi*, V, Ankara, 1994, s.2121-2145.

AYDIN, Mithat, “Amerikan Protestan Misyonerlerinin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Osmanlı-Amerikan İlişkilerine Etkisi”, *OTAM*, Sayı:19, s.79-122.

ÇİÇEK, Kemal “Amerika’da Türk Ermeni Çatışması ve Harry The Turk Cinayeti,” *Ermeni Araştırmaları*, 20-21(Kış 2005 - İlkbahar 2006), s.65-86.

ERHAN, Çağrı, “Ottoman Official Attitudes Towards American Missionaries”, *Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı- The Turkish Yearbook of International Relations*, 2000, XXX, Ankara, 2001, s.191-212.

DANIEL, Robert L., “American Influences in the Near East Before 1861”, *American Quarterly*, 16/1 (Spring 1964), s.72-84.

Henry O. DWIGHT, “Some Peculiarities of Turkish Politics”, *Harper’s New Monthly Magazine*, LXI/CCCLXV (October, 1880), s.745-753.

GORDON, Leland James, “The Turkish American Controversy Over Nationality”, *The American Journal of International Law*, 25/4(October 1931), s. 658-669.

KOCABAŞOĞLU, Uygur, “XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa Topraklarında Amerikan Misyoner Faaliyetleri”, *Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu* (31 Ekim-3 Kasım 1989), Ankara, 1994, s. s.539-551.

LYBYER, Albert Howe, “America’s Missionary Record in Turkey”, *Current History*, 19:5 (1924:Feb), s.802-810.

ORTAYLI, İlber, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler”, *Amme İdaresi Dergisi*, 14/3 (Eylül 1981) Ayrı Basım, Ankara, 1982, s.87-96.

SARIYILDIZ, Gülден, “Osmanlı Devleti’nde Protestan Ermeni Milleti ve Kilisesinin Tanınması”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 2, İstanbul, 2002, s.249-267

TAMUR, Esra Danacıoğlu, “Karşılaştırmalı Bir Perspektiften 19.Yüzyılda Çin ve Osmanlı İmparatorluğu’nda Protestan Misyoner Faaliyetleri”, *CTTAD*, V/12, (2006/Bahar), s.3-20.

TROWBRIDGE, T.C., “Armenia and The Armenians”, *The New Englander*, 33, New Haven, 1874, s.1-16.

TURAN, Ömer, “Amerikan Protestan Misyonerlerinin Bulgar Milliyetçiliğine Katkıları”, *XII. Türk Tarih Kongresi*, III, Ankara, 1999, s.1097-1109.

E-İnternet Kaynakları

“Former Chiefs of Mission between 1778 to 2010” http://turkey.usembassy.gov/chief_of_mission.html (Son Erişim Tarihi 20 Kasım 2012)

EK I

492

MISSIONARIES.

MISSION TO GREECE AND THE GREEKS.

ORDAINED MISSIONARIES.	WIVES OF MISSIONARIES.	TIME OF ENTERING.	TIME OF LEAVING.
Josiah Brewer . . .		Dec. 27, 1826.	Spring, 1828.
*Elnathan Gridley . .		Dec. 27, 1826.	*Sept. 27, 1827.
*Jonas King, D. D. . .	[See Mission to Palestine]	April, 1831.	*May 22, 1869.
Elias Riggs, D.D. . .	Mrs. Anna A. King . . .	April, 1831.	1869.
	[See Mission to Armenians]	Jan., 1833.	
	Mrs. Martha Jane Riggs . .	Jan., 1833.	
Samuel R. Houston . .		Nov., 1834.	1840.
	*Mrs. Mary R. Houston . .	Nov., 1834.	*Nov. 24, 1839.
*Lorenzo W. Pease . .		Nov., 1834.	*Aug. 28, 1839.
	Mrs. Lucinda Pease . . .	Nov., 1834.	Spring, 1841.
James L. Thompson . .		May, 1836.	Autumn, 1841.
Daniel Ladd . . .	[See Mission to Armenians]	Oct., 1831.	
	Mrs. Charlotte H. Ladd . .	Oct., 1831.	
*Nathan Benjamin . .	[See Mission to Armenians]	Nov., 1836.	
	*Mrs. Mary G. Benjamin . .	Nov., 1836.	
George W. Leyburn . .		June, 1837.	1842.
	Mrs. Elizabeth W. Leyburn .	June, 1837.	1842.

MISSION TO THE ARMENIANS.

ORDAINED MISSIONARIES.	WIVES OF MISSIONARIES.	TIME OF ENTERING.	TIME OF LEAVING.
*William Goodell, D. D.	[See Mission to Syria]	June 9, 1831.	Summer, 1865.
	*Mrs. Abigail P. Goodell . .	June 9, 1831.	Summer, 1865.
*H. G. O. Dwight, D. D.		Feb. 27, 1830. ¹	Jan. 25, 1862.
	*Mrs. Elizabeth Dwight . .	June 5, 1832.	*July 8, 1837.
	*Mrs. Mary Dwight . . .	Sept. 4, 1839.	*Nov. 16, 1860.
*Daniel Temple . . .	[See Print. Estab. at Malta]	Dec. 23, 1833.	Summer, 1844.
	*Mrs. Martha E. Temple . .	Dec. 23, 1833.	Summer, 1844.
Thomas P. Johnston . .		Jan. 19, 1834.	1853.
	Mrs. Marianne C. Johnston .	Jan. 19, 1834.	1853.
Benj. Schneider, D. D.		Jan. 19, 1834.	
	*Mrs. Eliza C. Schneider . .	Jan. 19, 1834.	*Sept. 29, 1856.
	Mrs. Susan M. Schneider . .	Oct. 1, 1858.	
John B. Adger, D. D.		Oct. 25, 1834.	1846.
	Mrs. Elizabeth K. Adger . .	Oct. 25, 1834.	1846.
Philander O. Powers . .		Jan. 12, 1835.	Summer, 1861.
	*Mrs. Harriet G. Powers . .	Jan. 12, 1835.	April, 1841.
	*Mrs. Sarah L. Powers . . .	Jan. 11, 1843.	June, 1861.
Philander O. Powers . .	[Reappointed]	June 25, 1866.	
Henry A. Homes . . .		Dec. 26, 1835.	Dec. 10, 1850.
	Mrs. Anna W. Homes . . .	June 17, 1841.	1849.
		Feb. 1, 1836.	1845.
William C. Jackson . .		Feb. 1, 1836.	1846.
	Mrs. Mary A. Jackson . . .	Feb. 4, 1839.	
Cyrus Hamlin, D. D.		Feb. 4, 1839.	
	*Mrs. H. A. L. Hamlin . . .	Feb. 4, 1839.	*Nov. 14, 1850.
	*Mrs. Harriet M. Hamlin [formerly Miss H. M. Lovell]	April 18, 1845.	*Nov. 5, 1857.
	Mrs. Mary E. Hamlin [formerly Miss M. E. Tenney]	Jan. 22, 1856.	

¹ Dr. Dwight arrived at Malta at the date here indicated, but did not settle at Constantinople till June 5, 1832. The intervening time was employed partly in an exploring tour, and partly at Malta, in labors tributary to the mission.

Rufus ANDERSON, History of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions of the Oriental Churches, II, Boston, 1872

EK II

MISSIONARIES.

493

MISSION TO THE ARMENIANS. — CONTINUED.

ORDAINED MISSIONARIES.	WIVES OF MISSIONARIES.	TIME OF ENTERING.	TIME OF LEAVING.
H. J. Van Lennep, D. D.		April 13, 1840.	Summer, 1869.
	*Mrs. Emma L. Van Lennep	April 13, 1840.	*Sept. 12, 1840.
	*Mrs. Mary E. Van Lennep	Nov. 24, 1843.	*Sept. 27, 1844.
	Mrs. Emily A. Van Lennep	June 16, 1850.	Summer, 1859.
Josiah Peabody . . .		July, 1841.	July, 1860.
	Mrs. Mary L. Peabody . . .	July, 1841.	July, 1860.
George W. Wood, D. D.		April 28, 1842.	Sept. 4, 1850.
	*Mrs. Martha B. Wood . . .	April 28, 1842.	Sept. 4, 1850.
George W. Wood, D. D.	[Reappointed]	1871.	
	Mrs. Sarah A. H. Wood . . .	1871.	
Daniel Ladd	[See Mission to Greece]	Sept. 3, 1842.	Aug., 1867.
	Mrs. Charlotte H. Ladd . . .	Sept. 3, 1842.	Aug., 1867.
*Azariah Smith, M. D.		Jan. 11, 1843.	*June 3, 1851.
	Mrs. Corinth I. Smith . . .	Sept. 20, 1848.	1853.
Edwin E. Bliss, D. D.		April 16, 1843.	
	Mrs. Isabella H. Bliss . . .	April 16, 1843.	
E. Riggs, D. D., LL. D.	[See Mission to Greece and the Bulgarians]	1844.	
	Mrs. Martha J. Riggs . . .	1844.	
*Nathan Benjamin . .	[See Mission to Greece]	August, 1844.	*Jan. 27, 1855.
	*Mrs. Mary G. Benjamin . .	August, 1844.	1855.
*Joel S. Everett . . .		April 18, 1845.	*March 5, 1856.
	*Mrs. Seraphina Everett . .	April 18, 1845.	*Dec. 27, 1854.
Isaac G. Bliss, D. D. . .		Aug. 24, 1847.	
	Mrs. Eunice B. Bliss	Aug. 24, 1847.	
Oliver Crane		March, 1849.	1854.
	Mrs. Marion D. Crane . . .	March, 1849.	1854.
Oliver Crane	[Reappointed]	1860.	1863.
	Mrs. Marion D. Crane . . .	1860.	1863.
*Joseph W. Sutphen . .		Jan. 16, 1852.	*Oct. 9, 1852.
	Mrs. Susan H. Sutphen . . .	Jan. 16, 1852.	1855.
	[afterwards Mrs. Morgan]		
Wilson A. Farnsworth . .		Jan. 22, 1853.	
	Mrs. Caroline E. Farnsworth .	Jan. 22, 1853.	
William Clark		Jan. 22, 1853.	Aug., 1859.
	Mrs. Elizabeth W. Clark . . .	Jan. 22, 1853.	Aug., 1859.
Andrew T. Pratt, M. D.		Jan. 22, 1853.	
	Mrs. Sarah F. Pratt	Jan. 22, 1853.	
George B. Nutting . . .		Feb. 9, 1853.	Summer, 1868.
	*Mrs. Sarah E. Nutting . . .	Feb. 9, 1853.	*July 9, 1854.
	Mrs. Susan A. Nutting . . .	Autumn, 1856.	Summer, 1868.
*Fayette Jewett, M. D.		April 20, 1853.	*June 18, 1862.
	*Mrs. Mary A. A. Jewett . . .	April 20, 1853.	Summer, 1862.
*Jasper N. Ball		Sept. 21, 1853.	Aug., 1861.
	*Mrs. Caroline W. Ball . . .	Sept. 21, 1853.	Aug., 1861.
*Jasper N. Ball	[Reappointed]	Jan., 1865.	1869.
	Mrs. Martha Ann Ball . . .	Jan., 1865.	1869.
*George W. Dunmore . .		May, 1851.	1861.
	Mrs. Susan Dunmore	May, 1851.	1856.
Albert G. Beebee		Sept., 1854.	March, 1860.
	*Mrs. Sarah J. Beebee . . .	Sept., 1854.	*Oct. 28, 1858.
George A. Perkins . . .		Sept., 1854.	Spring, 1861.
	Mrs. Sarah E. Perkins . . .	Sept., 1854.	Spring, 1861.
Sanford Richardson . .		Sept. 25, 1854.	
	Mrs. Rhoda A. Richardson . .	Sept. 25, 1854.	
*Edwin Goodell		Sept. 25, 1854.	1855.
	Mrs. Catharine J. Goodell . .	Sept. 25, 1854.	1855.
Benjamin Parsons . . .		Sept. 25, 1854.	1860.
	Mrs. Sarah W. Parsons . . .	Sept. 25, 1854.	1860.

ANDERSON, History of the Missions of the American Board

EK III

494

MISSIONARIES.

MISSION TO THE ARMENIANS. — CONTINUED.

ORDAINED MISSIONARIES. .	WIVES OF MISSIONARIES.	TIME OF ENTERING.	TIME OF LEAVING.
Alexander R. Plumer		Feb. 8, 1855.	1859
Ira Fayette Pettibone	Mrs. Elizabeth P. Plumer	Feb. 8, 1855.	1859
Ira Fayette Pettibone	[Reappointed]	Aug. 4, 1855.	1863
Justin W. Parsons	[See Mission to the Jews]	May, 1866.	
*Edward M. Dodd	Mrs. Catharine Parsons	Sept., 1855.	
	[See Mission to the Jews]	Sept. 28, 1855.	*Aug. 19, 1866.
	Mrs. Lydia H. Dodd	Sept. 28, 1855.	June, 1866.
Orson P. Allen		Dec. 9, 1855.	
*Homer B. Morgan	Mrs. Caroline R. Allen	Dec. 9, 1855.	
	[See Mission to the Jews]	Jan., 1856.	*Aug. 25, 1865.
Tillman C. Trowbridge	Mrs. Susan H. Morgan	Jan. 16, 1852.	1865.
	[See Mission to the Jews]	Jan. 22, 1856.	
George A. Pollard	Mrs. Margaret Trowbridge	1861.	
		Jan. 22, 1856.	1868.
Crosby H. Wheeler	Mrs. Mary H. Pollard	Jan. 22, 1856.	1868.
		March 2, 1857.	
Charles F. Morse	Mrs. Susan A. Wheeler	March 2, 1857.	
	[See Mission to Bulgarians]	March 2, 1857.	
Oliver W. Winchester	Mrs. Eliza D. Morse	March 2, 1857.	
		March 2, 1857.	June, 1865.
*Jackson G. Coffing	Mrs. Jeannette S. Winchester	March 2, 1857.	June, 1865.
		March 2, 1857.	*Mar. 26, 1862.
George H. White	Mrs. Josephine L. Coffing	March 2, 1857.	
		March 2, 1857.	Autumn, 1863.
Julius Y. Leonard	Mrs. Joanna White	March 2, 1857.	Autumn; 1863.
		Sept. 4, 1857.	
George Washburn	Mrs. Amelia A. Leonard	Sept. 4, 1857.	
		August, 1858.	
Joseph K. Greene	Mrs. Henrietta L. Washburn	April 15, 1859.	
		Feb. 22, 1859.	
Herman N. Barnum	Mrs. Elizabeth A. Greene	Feb. 22, 1859.	
		Autumn, 1858.	
William F. Arms	Mrs. Mary E. Barnum	July, 1860.	
		1860.	1864.
Alvin B. Goodale, M. D.	*Mrs. Emily F. Arms	1860.	*March, 1861.
		Mar. 25, 1860.	1864.
*Zenas Goss	Mrs. Mary E. Goodale	Mar. 25, 1860.	1864.
William W. Livingston		Mar. 25, 1860.	*Aug. 28, 1864.
		Sept. 3, 1860.	1871.
*Wm. F. Williams, D. D.	Mrs. Martha E. Livingston	Sept. 3, 1860.	1871.
	[See Mission to Assyria]	Nov., 1860.	*Feb. 14, 1871.
	*Mrs. Caroline P. Williams	Oct. 4, 1861.	*Jan. 15, 1865.
	[for Miss C. P. Barbour]		Dec. 25, 1857.
	Mrs. Clarissa C. Williams	Oct. 15, 1864.	1871.
	[formerly Miss C. C. Pond]		
*Augustus Walker	[See Assyria Mission]	Nov., 1860.	*Sept. 13, 1866.
		Nov., 1860.	July, 1867.
George C. Knapp	Mrs. Eliza M. Walker	Nov., 1860.	
	[See Assyria Mission]	Nov., 1860.	
Lysander T. Burbank	Mrs. Alzina M. Knapp	Nov., 1860.	
		Oct. 13, 1860.	1871.
John Francis Smith	Mrs. Sarah S. Burbank	Oct. 13, 1860.	1871.
		July 8, 1863.	
Moses P. Parmelee, M. D.	Mrs. Laura E. Smith	July 8, 1863.	
		Aug. 14, 1863.	
	*Mrs. Nellie A. Parmelee	Aug. 14, 1863.	*Feb. 17, 1870.
Giles F. Montgomery	Mrs. Julia Parmelee	Sept., 1871.	
		Dec., 1863.	
	Mrs. Emily B. Montgomery	Dec., 1863.	

ANDERSON, History of the Missions of the American Board

EK IV

MISSIONARIES.

495

MISSION TO THE ARMENIANS. — CONTINUED.

ORDAINED MISSIONARIES.	WIVES OF MISSIONARIES.	TIME OF ENTERING.	TIME OF LEAVING.
*Walter H. Giles . . .	Mrs. Elizabeth F. Giles . . .	Nov. 17, 1864.	*May 21, 1867.
Lucien H. Adams . . .	*Mrs. Augusta S. Adams Mrs. Nancy D. Adams [for- merly Miss N. D. Francis]	Nov. 17, 1864. June 9, 1865. June 9, 1865. June 25, 1866.	*Nov. 18, 1866.
Albert Bryant . . .	Mrs. Mary E. I. Bryant . . .	Oct. 28, 1865. Oct. 28, 1865.	June, 1868. June, 1868.
Henry T. Perry . . .	Mrs. Jennie H. Perry . . .	Jan. 11, 1867. Jan. 11, 1867.	
Theodore A. Baldwin	Mrs. Matilda J. Baldwin	Aug. 9, 1867. Aug. 9, 1867.	
Henry S. Barnum . . .	*Mrs. Lucretia L. Barnum Mrs. Helen P. Barnum . . .	Aug. 10, 1867. Aug. 10, 1867. 1869.	*Dec. 31, 1867
Charles C. Tracy . . .	Mrs. Lemyra A. Tracy . . .	October, 1867. October, 1867.	
Lyman Bartlett . . .	Mrs. Cornelia C. Bartlett	Nov. 8, 1867. Nov. 8, 1867.	
Alpheus N. Andrus . .	Mrs. Louisa M. Andrus . . .	May 30, 1868. May 30, 1868.	
Carmi C. Thayer . . .	Mrs. Mary F. Thayer . . .	July, 1868. July, 1868.	
John Edwin Pierce . .	Mrs. Lizzie A. Pierce . . .	Sept., 1868. Sept., 1868.	
Royal M. Cole . . .	Mrs. Lizzie C. Cole . . .	Sept., 1868. Sept., 1868.	
Theodore S. Pond . . .	Mrs. Julia J. Pond . . .	Dec. 13, 1868. Dec. 13, 1868.	
Milan H. Hitchcock . .	Mrs. Lucy A. Hitchcock	June 5, 1869. June 5, 1869.	
Edward Riggs . . .	Mrs. Sarah H. Riggs . . .	July, 1869. July, 1869.	
Henry Marden . . .	Mrs. Mary L. Marden . . .	Oct. 15, 1869. Oct. 15, 1869.	
John Otis Barrows . .	Mrs. Clara S. Barrows . . .	Dec. 23, 1869. Dec. 23, 1869.	
MISSIONARY PHYSICIANS.			
Henry S. West, M. D.	Mrs. Lottie M. West . . .	Feb., 1859. Feb., 1859.	
D. H. Nutting, M. D.	[See Assyria Mission] Mrs. Mary E. Nutting . . .	Nov., 1860. Nov., 1860.	
*H. B. Haskell, M. D.	[See Assyria Mission] Mrs. Sarah J. Haskell . . .	Nov., 1860. Nov., 1860.	Summer, 1861. Summer, 1861.
James A. Milne, M. D.	Mrs. Arabella Milne . . .	Aug., 1867. Aug., 1867.	1868. 1868.
Geo. C. Reynolds, M. D.	Mrs. Martha W. Reynolds	Nov. 26, 1869. Nov. 26, 1869.	
Mary L. Wadsworth, M. D.		June, 1871.	
ASSISTANT MISSIONARIES.			
Homan Hallock . . .	[See Print. Estab. at Malta] Mrs. Elizabeth Hallock . . .	Dec., 1833. Dec., 1833.	1841. 1841.

ANDERSON, History of the Missions of the American Board

EK V

496

MISSIONARIES.

MISSION TO THE ARMENIANS. — CONTINUED.

ASSISTANT MISSIONARIES.	TIME OF ENTERING.	TIME OF LEAVING.
*Miss Harriet M. Lovell . [afterwards Mrs. Hamlin]	April 18, 1845.	*Nov. 6, 1857.
*Mrs. Sarah C. Hinsdale [widow of Rev. A. K. Hinsdale]	1845.	1855.
Miss Melvina Haynes . . .	Jan. 22, 1853.	July, 1856.
Miss Maria A. West . . .	Jan. 22, 1853.	
Miss Isabella H. Goodell . . .	1855.	
Miss Mary E. Goodell [after- wards Mrs. H. N. Barnum]	1855.	
Miss Mary E. Tenney . . . [afterwards Mrs. Hamlin]	Jan. 22, 1856.	
Miss Sarah Elizabeth West	Jan. 22, 1856.	Sept., 1862.
Miss Myra A. Proctor . . .	July 28, 1859.	
Miss Arabella L. Babcock	Sept., 1862.	May, 1864.
Miss Ann Eliza Fritchler . . .	July 8, 1863.	
Miss Clarissa C. Pond [after- wards Mrs. W. F. Williams]	Oct. 15, 1864.	1871.
Miss Nancy D. Francis [af- terwards Mrs. L. H. Adams]	June 25, 1866.	
*Miss Mary E. Warfield	April 27, 1867.	*Feb. 12, 1870.
Miss Harriet Seymour . . .	April 27, 1867.	
Miss Sarah Ann Closson	Nov. 8, 1867.	
Miss Mary G. Hollister . . .	Dec., 1867.	
Henry O. Dwight	Dec., 1867.	
Mrs. Mary A. Dwight . . .	Dec., 1867.	
Miss Rebecca D. Tracy . . .	Sept., 1868.	1870.
Miss Charlotte Elizab. Ely . . .	Sept., 1868.	
Miss Mary A. C. Ely . . .	Sept., 1868.	
Miss Harriet G. Powers . . .	Sept., 1868.	
Miss Cyrene O. Van Duzee	Sept., 1868.	
Miss Olive L. Parmelee . . .	Oct., 1868.	
Miss Isabella C. Baker . . .	Oct., 1868.	
Miss Flavia S. Bliss . . .	Nov., 1868.	
Miss Ursula C. Clarke . . .	Nov. 18, 1868.	
Miss Ardelle M. Griswold	Oct. 15, 1869.	
Miss Caroline E. Bush . . .	Aug. 27, 1870.	
Miss Julia A. Rappleye . . .	Nov. 11, 1870.	
Miss Sarah L. Wood . . .	Nov. 11, 1870.	
Miss Julia A. Shearman . . .	Jan., 1871.	1872.
Miss Cornelia P. Dwight		
Miss Mary S. Williams . . .	May, 1871.	
Miss Mary M. Patrick . . .	Sept. 21, 1871.	

ASSYRIA MISSION.

ORDAINED MISSIONARIES.	WIVES OF MISSIONARIES.	TIME OF ENTERING.	TIME OF LEAVING.
Dwight W. Marsh		Mar. 29, 1850.	Summer, 1860.
*Wm. F. Williams, D.D.	*Mrs. Julia W. Marsh . . . [See Mission to Armenians]	May 9, 1853.	*Aug. 12, 1859.
	*Mrs. Sarah P. Williams	May, 1851.	*July 1, 1854.
	*Mrs. Harriet B. Williams	Nov., 1857.	*Dec. 25, 1857

ANDERSON, History of the Missions of the American Board